

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олександр БОЙКО

30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

ВІД 18 СЕРПНЯ 1991 Р.
ДО 31 ГРУДНЯ 1991 Р.

ТОМ 2

Харків
«ФОЛІО»
2021

Передмова

Історія — це політика, яку вже не можливо виправити. Політика — це історія, яку ще можна виправити.

*Зигмунд Графф,
німецький письменник*

У людей уповільнена реакція: лише майбутні покоління щось зрозуміють.

*Станіслав Єжи Лец,
польський письменник*

У першій половині 80-х років ХХ століття траєкторія розвитку СРСР дедалі більше не вписувалася у новітні світові тенденції. Система, що діяла в Радянському Союзі у період застою, з одного боку, демонструвала затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників, що робило цілком реальною загрозу стадіального відставання: у той час як світ вже вступав у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної. З іншого боку, відбувалося зміцнення політичного монополізму КПРС, в основі якого лежала підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їхньої реальної влади, що зумовлювало прогресуюче відчуження народу від владних структур, формування психологічного клімату колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

Проголошена М. Горбачовим у середині 80-х років «перебудова» була спробою шляхом модернізації навздогін вивести СРСР із глухого кута «застою». Але гасло «перебудови» на стартовому етапі було досить абстрактним, а гальмівні механізми діючої системи ще доволі потужними. Для виведення системи з рівноваги тодішнє радянське керівництво спробувало застосувати інструменти гласності та демократизації. Це кардинально змінило ситуацію, фактично створило нову систему координат для суспільного розвитку, адже гласність дозволила не лише з'ясувати та розкрити вади та недоліки пануючої системи, але й окреслити та спрогнозувати можливі шляхи виходу з кризи, а демократизація, включивши у суспільні

«Революція згори» не лише переросла у «революцію знизу», але й фактично вийшла з під контролю, що в кінцевому підсумку і зумовило поетапний процес розвалу-розпаду-переділу СРСР.

процеси широкі кола громадськості, дала їм можливість реально впливати на хід історичного розвитку. У результаті «революція згори» не лише переросла у «революцію знизу», але й фактично вийшла з під контролю, що в кінцевому підсумку і зумовило поетапний процес розвалу-розпаду-переділу СРСР.

Особливо цікавими є останні чотири місяці формального існування радянської імперії, адже, як влучно висловилася М. Максимова, це були «120 днів, які потрясли світ... 120 останніх днів у житті Союзу, що поклали початок принципово новому етапові у розвитку народів ще нещодавно єдиної країни... Нічого схожого історія ще не знала»¹.

За цих обставин ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів, на фінішному етапі доби перебудови (серпень — грудень 1991 р.) та ролі і місця в них України набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення.

Дослідження Ю. Алексєєва, В. Андрущенко, В. Барана, С. Веретеннікова, А. Деркача, А. Єрмолаєва, В. Кременя, С. Кульчицького, В. Литвина, М. Михальченка, А. Слюсаренка, Д. Табачника, В. Ткаченка, Ф. Турченка, В. Чемериса та інших стали першими у вітчизняній історіографії спробами різноаспектно висвітлити та осмислити цей важливий, але недостатньо вивчений період в історії нашої держави².

Окремі сюжети порушеної проблеми стали об'єктом певної уваги західних дослідників — Т. Кузьо, Е. Уілсона, Е. Уолкера, С. Плохія, Д. Боффа, Д. Хоскінга, Н. Верта, М. Маля, В. Марченяка, А. Жуковського³. Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі на фінішному відрізьку перебудови знаходилась і знаходиться в центрі уваги російських по-

¹ Максимова М. От «имперского» Союза к Содружеству независимых государств // Мировая экономика и международные отношения. — 1992. — № 4. — С. 11, 14.

² Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 — 1999 рр.). — К., 2000; Баран В. Україна: новітня історія (1945 — 1991 рр.). — Львів, 2003; Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996; Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя. — Запоріжжя: Просвіта, 2011; Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 — 1995. — К., 1996; Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994; Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. — К., 1997; Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. — К., 1995; Чемерис В. Президент. — К., 1994.

³ Kuzio T., Wilson A. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. — Edmonton; Toronto, 1994; Walker E. W. Dissolution Sovereignty and the Break-up of the Soviet Union. Lanham — Boulder — New — Yrk — Oxford, 2003; Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019; Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964—1994. — М., 1996.; Верт Н. История советского государства. 1900—1991. — М., 1992.; Хоскинг Д. История Советского Союза. — Смоленск, 2000; Marciniak W. Rozgrabione imperium. Upadek Związku Radzieckiego i powstanie federacji rosyjskiej — Krakow, 2001; Joukowsky, Arkady. Histoire de l'Ukraine / Préf. D'A. Besançon. — 2.ed. — P: Aux ed. Du Dauphin, 1993; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917—1991. — К., 2000.

літологів та істориків; варто виділити праці В. Андріянова, О. Барсенкова, Ф. Бурлацького, В. Мау, А. Міграняна, Р. Піхої, В. Согріна, З. Станкевича, І. Стародубовської, І. Фроянова А. Черняка та ін.¹

Втім, слід підкреслити, що головна увага у більшості згаданих праць як вітчизняних, так і закордонних фахівців, як правило, приділялась двом ключовим подіям, що визначили межі цього доленосного етапу — серпневому путчу та грудневому створенню СНД. У результаті значна частина подієвого ряду серпня — грудня 1991 р. фактично випала з поля зору дослідників, що не дало можливості ґрунтовно проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки різновекторних процесів суспільно-політичного розвитку СРСР і чітко визначити в них місце і роль України.

Певною мірою цю прогалину дозволяють заповнити мемуари та публіцистичні твори державних, партійних і громадських діячів. Для дослідника ця група джерел цінна тим, що яскраво передає і відбиває не лише загальну атмосферу в країні тієї доби, а й розкриває приховані пружини закулісної боротьби, більш широкий ніж відомо загалу, спектр обставин та причин прийняття тих чи інших кардинальних рішень, що були доленосними для СРСР в цілому та для України зокрема.

Специфічною рисою мемуарної літератури, присвяченої цьому періоду є те, що значна її частина має не лише інформативний, а й дослідницький характер. Це знаходить свій вияв у тому, що, як правило, в цих творах не просто подається виклад та опис хронології подій, а аналізуються причинно-наслідкові зв'язки фактів та явищ, характеризуються особливості та специфіка динаміки як суспільних процесів, так і діяльності окремих політичних персонажів. Разом із тим, не слід забувати й про по суті класичні вади мемуаристики (суб'єктивізм, тенденційний добір та інтерпретація матеріалу, свідоме замовчування окремих сюжетів, значний вплив темпераменту та емоційного стану автора мемуарів на зміст та характер викладу, пряме та приховане виправдання ним власних дій, заповнення вимислом прогалин у пам'яті тощо), які певною мірою представлені в цих джерелах.

Динаміка реформаційного процесу, місце і роль в ньому лідерів та еліт, стосунки та взаємозв'язки політичного керівництва та мас знайшли своє відбиття у роботах мемуарного та публіцистичного характеру Л. Абалкіна,

¹ Барсенков А. С. Введение в современную российскую историю 1985 — 1991 гг. — М., 2002; Бурлацкий Ф. М. Русские государи. Эпоха реформации. Никита Смелый. Михаил Блаженный. Борис Крутой. — М., 1996; Стародубовская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина. — М., 2004; Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985—1995). — М., 1997; Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945 — 1991. — Новосибирск, 2000; Согрин В. В. Политическая история современной России. 1985 — 1994: от Горбачова до Ельцина. — М., 1994; Станкевич З. А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. — М., 2001; Фроянов И. Г. Погружение в бездну. — М., 2001; Андрянов В. И., Черняк А. В. Одинокий царь в Кремле. Борис Ельцин и его команды. Книга первая. — М., 1999.

В. Болдіна, Є. Гайдара, М. Горбачова, А. Грачова, Б. Єльцина, В. Ісакова, Н. Рижкова, А. Черняєва, Г. Шахназарова, О. Яковлева та ін¹. Надзвичайно цікаву інформацію про хід горбачовської модернізації та неординарні оцінки трансформаційних явищ та подій містить мемуарна робота колишнього американського посла в СРСР Джека Ф. Метлока².

Усі вищезгадані джерела цінні тим, що в них, по-перше, віддзеркалювалися загальносоюзні тенденції розвитку суспільно-політичних процесів, без знання яких важко зрозуміти специфіку історичного розвитку України у цей період; по-друге, висвітлювались прийняття та реалізація кардинальних, загальнодержавних рішень, які безпосередньо торкалися інтересів українського народу; по-третє, в них неодноразово подавався значний фактичний матеріал та описувалися сюжети, пов'язані з суспільно-політичними процесами в нашій республіці.

Разом із тим, оскільки Україна не була основним полем діяльності більшості з названих мемуаристів та публіцистів і знаходилась у їхньому полі зору не постійно, а ситуативно, згадані твори лише частково можуть збагатити наші знання про специфіку розгортання розвитку суспільно-політичних подій в Україні у контексті суспільних процесів на теренах СРСР в серпні — грудні 1991 р. Втім, цю прогалину певною мірою заповнюють мемуари та публіцистика вітчизняних державних, партійних та громадських діячів. Мова йде про роботи Л. Кравчука, І. Плюща, Ю. Бадзьо, Б. Олійника, Л. Лук'яненка, В. Масола, Ю. Іоффе та ін.³. Особливостями цієї частини джерел є, по-перше, їхня видова неоднорідність та специфіка, амплітуда якої доволі широка: від класичних мемуарів до записів бесід з журналістами і пронизаних пристрастю публіцистикою статей та інтерв'ю; по-друге, ці роботи належать політичним противникам, що дозволяє подивитися на перебіг суспільно-політичних трансформацій в Україні з різних боків барикад.

¹ Абалкин Л. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. — М., 1991; Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачова. — М., 1995; Гайдар Е. Т. Дни пораженный и побед. — М., 1997; Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. — М., 1995; Горбачев М. С. Декабрь — 91. Моя позиция. — М., 1992; Грачев А. С. Горбачов. — М., 2001; Исаков В. Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. — М., 1998; Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. — М., 1996; Медведев В. А. В команде Горбачова. Взгляд изнутри. — М., 1994; Шахназаров Г. Х. С вождами и без них. — М., 2001; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачовым: По дневниковым записям. — М., 1993; Яковлев А. Н. Омут памяти. — М., 2001.

² Джек Ф. Метлок. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. — М., 2003.

³ Кравчук Л. М. Останні дні імперії... Перші роки надії. — К., 1994; Плющ І. С. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. — К.: Україна, 1993. Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні сьогодні: Думки проти течії — К., 1994; Лук'яненко Л. Незнищенність. — К., 2003; Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. — К., 1993; Олійник Б. І. Два роки в Кремлі. — К., 1992; Иоффе Ю. Я. Один на один с системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. — Луганск, 1995.

Оцінюючи в цілому результативність колективного доробку дослідників та мемуаристів, які, починаючи з 1991 р., висвітлювали та вивчали ті чи інші аспекти проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні фінішного етапу доби перебудови, слід констатувати цілу низку позитивних тенденцій і зрушень. До здобутків вивчення цього складного комплексу питань слід віднести:

- вихід дослідників, завдяки певному доступу до архівного матеріалу, не лише на новий рівень джерельного забезпечення історичних та політологічних студій, а й на якісно вищий рівень осмислення суспільних процесів та аргументації гіпотез та висновків;
- розширення спектру пошуку, висвітлення низки питань, які раніше не перебували у полі зору науковців;
- утвердження плюралізму думок, аргументування різнобічних і політично-різновекторних поглядів щодо модернізаційних процесів доби перебудови;
- розкриття окремих аспектів специфіки протікання суспільно-політичних трансформацій у нашій республіці;
- спроби теоретичного осмислення суспільних змін другої половини 80-х — початку 90-х рр. з метою визначення уроків на майбутнє.

Разом із тим, ще досі вагома значимість та актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій другої половини 80-х рр. ХХ ст. для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастує зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження. Об'єктивно характеризуючи дійсний стан речей у вітчизняній історіографії, автори колективної узагальнюючої праці «Новітня історія України (1900—2000)», що побачила світ у 2000 р., з прикрістю зазначають: «Період 1985—1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином... Дослідження цього цікавого, насиченого різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду займається обмежене коло науковців»¹. Думку про існування розриву між ступенем вивченості та суспільною значимістю і актуальністю дослідження глибинних трансформаційних зрушень, що відбулись з радянським суспільством у добу перебудови, акцентував і відомий фахівець академік І. Курас, зазначаючи: «Велика тема про роль і місце України у розпаді СРСР і творенні на його руїнах нового політичного простору ще чекає на своїх дослідників»². Значною мірою ці слова актуальні і нині.

¹ Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожин та ін. — К., 2000. — С. 537.

² Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. — К., 1999. — С. 216.

Отже, аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що суспільно-політичні процеси в Україні у контексті еволюції союзної державності на фінішному етапі перебудови вивчені недостатньо і тому існує потреба у ретельному та всебічному дослідженні цієї проблеми. Саме тому автор ставить перед собою такі завдання: висвітлити перебіг подій на відрізок серпень—грудень 1991 р. як на союзному так і на республіканському рівні; різноаспектно проаналізувати процес зіткнення інтересів союзних і республіканських лідерів та еліт; показати взаємозв'язок політичних та економічних чинників суспільного розвитку; охарактеризувати динаміку громадської думки; розкрити механізм розпаду СРСР та роль у ньому українського фактору.

1. Новоогарьовський процес: дуель, що призвела до катастрофи...

- Ви вже билися на дуелі?
- Ні, але я вже отримав ляпас.

Жюль Ренар

Це ще не кінець. Це навіть не початок кінця. Але, мабуть, це кінець початку.

У. Черчіль.

Глибинні причини і механізми серпневого путчу, мотивацію його ініціаторів важко зрозуміти без з'ясування суті та основних тенденцій розвитку новоогарьовського процесу. Вперше думка про необхідність розробки програми дій Президента СРСР спільно з керівниками республік, які брали участь у березневому референдумі стосовно майбутнього СРСР, прозвучала 10 квітня 1991 р. на засіданні Ради безпеки СРСР. У той час у М. Горбачова був дуже не простий вибір. Згадуючи про це, колишній секретар ЦК КПРС В. Медведєв зазначає: «У розмові зі мною Горбачов підкреслював дилему: або піти на серйозну угоду і зрушення з «дев'яткою», але тоді це може бути зустрінуте у багнети на Пленумі ЦК, або, навпаки, проводити більш жорстку лінію з керівниками республік, але отримати підтримку на Пленумі ЦК»¹. Михайло Сергійович зробив ставку на «дев'ятку», що невдовзі ледве не коштувало йому на квітневому Пленумі ЦК КПРС 1991 р. посади генерального секретаря.

Після березневого референдуму 1991 р. М. Горбачову потрібен був інструмент, який дозволяв би без посередників — центральних союзних структур, що на його думку показали свою неефективність у попередній період, — на пряму домовлятися про майбутню долю Союзу з лідерами національних республік. Саме такою площадкою і мав стати за задумом «новоогарьовський процес». Дуже точно охарактеризував його суть радник Президента СРСР Г. Шахназаров: «**По суті справи, тоді на союзному рівні розігрувався перший раунд протистояння виконавчої та законодавчої влади.** Треба визнати, що зробивши ставку на новоогарьовські зустрічі, що президент допускав нехтування правами парламенту. Верховна Рада СРСР і Верховні Ради республік були фактично відсторонені від роботи над союзним договором, яка, звичайно ж, входила в їхні прерогативи і ними починалася... Народні депутати

¹ Медведєв В. А. В команді Горбачова: взгляд изнутри. — М., 1994. — С. 181.

тижнями залишалися в невіданні щодо того, чим займалися їхні президенти і голови. Бродіння у депутатському середовищі посилювалося. Все частіше воно проривалося у гнівних виступах і гірких наріканнях з трибуни Верховної Ради. Лук'янов у силу свого службового становища акумулював ці настрої і кілька разів **попереджав конклав лідерів, що в парламенті назріває бунт**. Але ті просто відмахувалися від застережень, вважаючи, очевидно, що коли це і бунт, то тільки на колінах. Дійсно, адже **реальна влада, попливши з рук Політбюро, так і не дісталася парламенту, а потрапила до рук новоогарьовської десятки** (виділено — О. Б.)¹.

23 квітня 1991 р. у підмосковній резиденції «Ново-Огарьово» відбулася закрита зустріч М. Горбачова і керівників дев'яти союзних республік (РРФСР, Україна, Білорусія, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан, Киргизія, Таджикистан і Туркменія), підсумком якої стала їхня спільна заява (Заява «9+1»), у якій чітко зазначалося, що першочерговим завданням для подолання кризи є укладення нового договору суверенних держав з урахуванням підсумків проведеного всесоюзного референдуму.

У таборі прихильників М. Горбачова ця подія, яка фактично і поклала початок практичній реалізації новоогарьовського процесу, була зустрінута з величезним піднесенням. Як згадує радник Президента СРСР Г. Шахназаров: «Деякий час угода «9 + 1» була джерелом своєрідної ейфорії. Немов у момент, коли два війська готові були зійтися у жорсткій рукопашній сутичці, їхні вожді почули голос народу і домовилися жити дружно. Навіть відзначили цю подію келихом шампанського. Як розповідав потім Михайло Сергійович, за обідом вони з Борисом Миколайовичем, цокнувшись, випили...»²

Г. Шахназаров.
Фото: sf.convex.ru

дню келихом шампанського. Як розповідав потім Михайло Сергійович, за обідом вони з Борисом Миколайовичем, цокнувшись, випили...»²

Але були й інші думки і підходи до оцінки того, що відбувалося. На думку частини експертів, Заява «9+1» не лише не зняла з порядку денного практично жодної значної проблеми суспільного життя, а навпаки — тільки посилила старі проблеми і породила нові.

По-перше, був створений надзвичайно небезпечний прецедент вирішення найважливіших питань державного життя неуповноваженою на те групою вищих державних посадових осіб ряду союзних республік з ініціативи та за активної участі в цьому Президента СРСР.

¹ Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. — М.: ВАГРИУС, 2001. — С. 415.

² Шахназаров, Г. Х. С вождями и без них / Георгий Шахназаров. — М.: ВАГРИУС, 2001. — С. 404

По-друге, виступаючи за прийняття рішучих заходів з відновлення конституційного порядку, автори заяви «9+1», по суті, самі вводили нову практику ігнорування конституційної законності, запропонували встановити «режим найбільшого сприяння» для республік, які підписали союзний договір.

По-третє, окремі положення заяви представляли собою зразок грубого втручання у компетенцію виконавчої і, почасти, законодавчої влади Союзу і республік, конституювали порочний досвід вирішення практичних питань соціально-економічного життя країни свого роду політичною «директорією».

По-четверте, вихід у світ заяви «9+1» серйозно загострив відносини між союзним центром і колишніми автономними республіками, які угледіли в цьому документі явний перегляд колишнього підходу союзного керівництва до питання про місце і роль автономій у процесі реформування Союзної держави на нових договірних засадах¹. Простіше кажучи, Заява «9 + 1» створювала прецедент вирішення державних питань у нелегітимний спосіб, ігнорувала конституційну законність, вводила у пріоритет принцип політичної доцільності, заклала підвалини конфлікту у трикутнику Центр — союзні республіки — автономні республіки. Практично усі згадані проблеми та суперечності реально існували, а у подальшому розвитку новоогарьовського процесу лише поглибилися.

Модель новоогарьовського процесу, на перший погляд, була дуже простою і зрозумілою: існує два полюси — М. Горбачов, що уособлює Центр, і Б. Єльцин, який обстоює інтереси республік (Б. Єльцин так пояснював розклад сил, що склався на той момент: «Ми з Горбачовим раптом ясно відчули, що наші інтереси нарешті збіглися. Що ці ролі нас цілком влаштовують. Горбачов зберігав своє старшинство, я — свою незалежність. Це було ідеальне рішення для обох»). Саме тому засідання у Ново-Огарьово, відбувалися приблизно за однаковим сценарієм. Спочатку виступав М. Горбачов, який, як правило, не відступав від своїх принципів і манер: довго, округло, неквапливо. Потім розпочиналося обговорення, у ході якого, якщо йшлося про принципове питання, брав на себе ініціативу Б. Єльцин і починалася суперечка. За свідченням Б. Єльцина: «Це всіх влаштовувало... При існуванні двох полюсів всім іншим було зручно вибирати свою позицію, маневрувати. Ми з Горбачовим брали всю моральну важкість з'ясування спірних проблем на себе». Оцінюючи цю «новоогарьовську біполярність», Л. Кравчук зазнавав: «Не було жодного засідання Ради федерацій, в тому числі і по відпрацюванню Союзного договору, де б у будь-який момент або декілька разів протягом цих засідань не виникали такі, знаєте, перепалки між Єльциним і Горбачовим. Не було

¹ Станкевич. З. А. Историко-правовые аспекты распада Союза ССР: автореферат дис... доктора юридических наук: 12.00.01 / Моск. гос. соц. ун-т. — Москва, 2002. — С. 41.

жодного. То ми відчували, що це є велика напруга. Єльцин не міг змиритися з тим, що в Москві ще є один керівник, крім нього. А Горбачов відчував це, але він не бачив, просто не бачив, як змінити ситуацію на свою користь, він бачив, що Єльцин росте¹.

Відчуваючи свою наростаючу силу, Б. Єльцин інколи свідомо віддавав ініціативу до рук М. Горбачова, який був у цейтноті і мав дуже обмежену сферу маневру. Формально він ніби відкривав перед Михайлом Сергійовичем перспективи: по-перше, давав йому можливість тішитися ілюзією, що він йде на чолі процесу оновлення Союзу, зберігаючи «батьківську» позицію, ініціативу і лідерство, адже ніхто не посягав на стратегічну роль Президента Союзу: всі глобальні питання зовнішньої політики, оборони, велика частина фінансової системи залишалися за ним. По-друге, у новоогарьовському форматі з М. Горбачова знімалася відповідальність за національні конфлікти, у яких він з «людини з рушницею» перетворювався в миротворця, в третейського суддю. По-третє, амбіційному М. Горбачову подобалась безпрецедентна у світовій практиці роль керівника не одного, а значної кількості демократичних держав, яка давала можливість для гнучкого входження у роль світового лідера². Однак, цілком зрозуміло, що Б. Єльцин не стільки думав про те, як забезпечити комфортність М. Горбачову та перспективу його кар'єри, скільки про те, коли нанести головний удар.

Варто підкреслити, що не зважаючи на ухвалену в квітні Заяву «9+1» перемовини, що відбувалися у період травня-липня 1991 р., часто нагадували

Б. Єльцин.
Фото: Kremlin.ru

класичну формулу «лебідь, рак та щука». На це вказує у своїх спогадах і А. Лук'янов, який представляв у Ново-Огарьово Верховну Раду СРСР: «Позиції учасників багато у чому були протилежні. Якщо, скажімо, пропозиції Білорусії і Казахстану були близькі до збереження і оновлення радянської федерації, то представники України, Киргизії та деяких інших республік відстоювали ідеї «Співдружності» типу Європейського співтовариства. Керівництво РРФСР не погоджувалася з пропозиціями про збереження єдиного союзного громадянства, з багатьма аспектами розмежування повноважень Союзу і республік. Серйозні розбіжності були між Азербайджаном і Вірменією, республіками Середньої Азії. Особ-

¹ Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988 — 1991, касета 4. — <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

² Єльцин Б. Н. Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления... — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — С. 51—52.

ливій позиції займали представники автономних республік, вимагаючи для себе статусу засновників нового Союзу»¹.

Саме тому практично усі зустрічі у межах новоогарьовського процесу, що відбулися у травні-липні 1991 р., бажаного ефекту не дали. За оцінкою радника Президента СРСР Г. Шахназарова, основний сюжет, «драматичну інтригу» новоогарьовських зустрічей складала «фундаментальна суперечка між союзними і автономними республіками, яка затягнула на кілька місяців роботу над проєктом договору, залишилася не вирішеною...»² Ситуація у черговий раз починала заходити у глухий кут...

На мою думку, ключові події, які у подальшому детонували виступ путчистів, відбулися у другій половині липня 1991 р. — 23 липня та у ніч з 29 на 30 липня. Саме 23 липня 1991 р. розпочалась чергова зустріч М. Горбачова з лідерами союзних та автономних республік у Ново-Огарьово. Основними, принциповими питаннями, що розглядалися на цьому зібранні, стали умови членства у Союзі, і механізми взаємодії між його суб'єктами; уточнення редакції договору про Союз та часу і місця підписання. Ситуація була дуже не простою, як висловився М. Горбачов: «Ми маємо справу з найбільшою, з найтоншою матерією і дуже суперечливою ситуацією. Її не так легко осягнути простою і ясною формулою. В одному випадку — одні небезпеки, у другому — інші, а в третьому — ще щось. І завдання: знайти таку формулу, у якій всі небезпеки були б зняті»³.

Практично усі зустрічі у межах новоогарьовського процесу, що відбулися у травні-липні 1991 р., бажаного ефекту не дали.

Фактично мова йшла про політичний варіант розв'язання класичної проблеми «вовк-коза-капуста».

А якщо без жартів, то суть проблеми була такою: є три держави (або три види держав): Союз; держава, що утворює Союз і входить в нього безпосередньо (раніше позначалася терміном «союзна республіка»); держава, що утворює Союз, але входить в нього у складі іншої держави (колишня автономна республіка в союзній республіці). Ключове питання: яким механізмом і у який спосіб повинні регулюватися відносини у цій «політичній матрьошці»: між Союзом, колишньою автономією і республікою, до складу якої вона входить? Можливими способами/моделями/інструментами вирішення цього питання були: договір (угода); конституція республіки (колишньої автономії); конституція республіки, до складу якої входить колишня автономія; Конституція

¹ Лукьянов А. И. Переворот мнимый и настоящий. М., 1993. — С. 52.

² Шахназаров, Г. Х. С вожжами и без них / Георгий Шахназаров. — М.: ВАГРИУС, 2001. — С. 412.

³ Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991 // https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf

СРСР. Але саме у цьому питанні стикалась величезна кількість різнорівневих та різновекторних інтересів та мотивів, здатних не стільки сприяти створенню та розбудові оновленого Союзу, скільки розірвати його зсередини ще до моменту утворення. Дуже яскраво ці процеси та проблеми ілюструє стенограма новоогарьовського засідання від 23 липня 1991 р.¹:

М. Горбачов: По-перше, я бачу, **у нас проявилася одна тенденція: ось ми говоримо — і начебто, домовляємося, а розходимося — і починаємо розмивати те, про що вже домовилися.** Або ж хтось не висловлюється відверто і до кінця. Зараз прийшов час повної ясності, і я прошу всіх займати якусь позицію і чітко її позначати. Я прошу також йти назустріч один одному і позиції ці узгодити. Якщо ми не прийдемо до згоди щодо договору, зруйнується і те взаєморозуміння, яке з таким трудом знайдене. По-друге, ми повинні підтвердити свою прихильність Союзу суверенних держав як федерації. Спроби товаришів підігнати проєкт під, скажімо так, дохлу федерацію, дорого обійдуться країні. По-третє, конструюючи цей Договір, нам треба мати на увазі, перш за все, долю Російської Федерації. Її доля значною мірою визначає майбутнє Союзу. Тому я ще раз повторюю: не може бути двох стандартів, міцна Російська Федерація — основа міцної союзної Федерації. Я бачу, як товариші у Росії переживають, що вийде з РРФСР, і як вони все роблять, щоб ця федерація була живою, функціонуючою, а влада реальною. Я це підтримую. Але хочу, щоб і Росія чітко і без оглядки підтримувала б союзну федерацію.

І. Карімов

По-четверте, я прошу всі союзні республіки дати можливість реалізувати у договорі те, що тягне суверенізація колишніх автономій. Але точно також я прошу автономії зрозуміти, що таке Російська Федерація. Нам потрібно знайти гармонійне рішення. **Я не знаю, товариші, до вас доходить чи ні, але я вже відчуваю небезпечні тенденції. Нам потрібно швидше завершити з Договором. Швидше!..**

І. Карімов (Узбекістан): — Ми у цьому самому залі 17-го числа (мова йде про засідання Підготовчого комітету по проєкту Союзного договору, яке відбулося 17 червня 1991 р. — О. Б.) домовилися і прийняли за основу документ, який був за вашим підписом розісланий у республіки. А що

¹ Исаков В. Б. Кто и как развалил СССР. Хроника крупнейшей геополитической катастрофы XX. — М.: «Книжный мир», 2012. — С. 8—11; Из записи Ю. М. Батурина об очередной встрече руководителей делегаций республик в Ново-Огареве. 23 июля 1991 // https://www.gorby.ru/userfiles/file/23_07_1991_sssr.pdf

зараз відбувається? Звідки з'явився документ, який нам потім надіслали для сьогоднішнього обговорення?

М. Горбачов: — Як звідки? Ти ж пам'ятаєш — мені особисто доручили, як завжди, врахувати зауваження і послати вам...

І. Карімов (Узбекистан): — Якщо так, Михайло Сергійович, вибачте, я повинен прямо Вам сказати. Ми тут минулого разу бити годину сперечалися по кожному рядку, зробили документ, який зблизив нас. А зараз з'явився новий... Я не хочу заглиблюватися в конкретні пункти, але ось переконайтеся, **у мене тут червоним чорнилом відзначено те, чого немає в зауваженнях республік**. І тому я пропоную цей текст відкласти, а взяти варіант 17-го числа.

М. Горбачов: — Ну, добре, добре... Давайте відкладемо все, що є у нас і повернемося до варіанту 17-го числа.

Д. Завгаєв (Чечено-Інгушетія): — Ми говоримо: максимум прав союзним республікам. Може бути, це і правильно. Потрібні сильні республіки. Але нам насамперед потрібен сильний Союз, федеративна держава. Ми йдемо до ринку, маємо намір уписатися у світовий господарський комплекс. Як же ми будемо вписуватися з аморфною союзною державою, яку сильні республіки розгойдують, як хочуть?

М. Ніколаєв (Якутія): — Колишні автономні республіки без будь-якої підказки висловилися за збереження російської держави ще рік тому. І мені незрозуміло, чому ви, Михайло Сергійович, за два-три останні засідання постійно нагадуєте про це. Російська Федерація була, є і буде. Але ось, **як регулюються відносини між державами, одна з яких входить до складу іншої?** У проекті записано: «... Регулюються договорами між ними та конституцією держави, до якої вона входить». Друга частина тут має подвійний сенс — якої «держави»? Я, наприклад, трактую, що Союзу. У цьому випадку ми згодні. Яким документом буде визначатися і регулюватися майбутня федерація? Питання далеко не другорядне. Якщо Конституцією СРСР — значить контрольний пакет повноважень в руках у союзного центру. Він розробляє і приймає нову Конституцію. Якщо конституціями республік — господарями становища стають республіканські лідери. Якщо

Д. Завгаєв.
Фото: council.gov.ru

М. Ніколаєв.
Фото: Gavril Kirillin

крайність. І так нинішній проєкт паплюжать за те, що він розвалює країну. Але мені здається, проєкт якраз відрізняється тим, що знайдена гранична ступінь свободи, далі якої розпад. Тому зневага до Конституції СРСР неприпустима!..

І. Плющ (Україна): — І до конституцій республік — теж! Тому що Конституція — документ, який визнається міжнародним співтовариством, це носій міжнародного права, а договори і угоди міжнародними не визнаються...

Б. Єльцин (Росія) — Компроміс: Конституцією держави, в яку вона входить, і Конституцією СРСР...

М. Рахімов (Башкирія): — Так, Михайло Сергійович, **ми сьогодні жодне питання не вирішимо. Багато з тих, хто тут сидить, дійсно хочуть розвалити Союз.** Чому ми

М. Рахімов.
Фото: www.bashkortostan.ru

договорами і угодами — має бути важка боротьба за «свій шматок» влади...

М. Горбачов: — **Я бачу, у деяких товаришів алергія на Союз**, але не треба її так вже вихлюпувати. Йдеться про документ, який має стати базою оновленої федерації. Тому не варто тут демонструвати зневагу до союзної Конституції. Конституція після договору буде обов'язково, тому що всі, кого представляють тут присутні, крім Вірменії, висловилися за федерацію. Тому ми повинні реалізувати її в чітких формулах. І не тягнути в сторону, протилежну волевиявленню народу. Ви знаєте, що я прихильник різкого відходу від унітаризму, щоб був кисень для свободи. Але це не означає, що треба впадати в іншу

поважаємо дійсно вистраждані декларації про суверенітет, прийняті у союзних республіках, але деклараціям, прийнятим в колишніх автономіях, відмовляємо у повазі? **Навіщо ми тоді збираємося? Навіщо в кішки-мишки граємо? Нехай тоді «дев'ятка» залишається тут і вирішує свої питання...**

М. Горбачов: — Не треба, не треба в таких тонах, товариш Рахімов. Реформування Союзу — справа вкрай складна. **Була у нас унітарна держава, а ми хочемо створити таку, що не розберешся: хто з ким матиме справу, хто кому підпорядковується... і так далі.** Особистісні моменти, чийсь амбіції можуть зіграти. Це неприпустимо, адже йдеться про долю держави...

Зміст

IN MEMORIAM

Марта Коломиєць-Яневська (1959—2020)	3
Передмова.....	5

РОЗДІЛ I.

КРАХ СРСР: АНАТОМІЯ КАТАСТРОФИ

1. Новоогарьовський процес: дуель, що призвела до катастрофи.....	13
2. Серпневий заколот 1991 р.: фатальний рух політичного маятника	41
3. Серпнева «точка біфуркації»: вперед чи назад?	102
4. Пік параду суверенітетів: форсований наступ республіканських еліт	118
5. «Імперський палець» Бориса Єльцина: чи стане Росія єдиним спадкоємцем СРСР?.....	128
5. Перехідний період: куди ми йдемо цього разу?	137
6. Економічний союз: пошуки нової формули співробітництва	147
7. «Ми не уявляємо собі Союзу без України...»	158
8. Боротьба за радянську спадщину: чергова атака Єльцина	166
9. В. Фокін: «А наслідок я скажу...», або як переконували Україну	173
10. «Союз: бути чи не бути?»	182

РОЗДІЛ 2.

УКРАЇНА В ОСТАННІ МІСЯЦІ ІМПЕРІЇ: ВИБІР І ВИБОРИ

1. Трансформація «комуністичного заповідника»: чи здатний народ на правильний вибір?	191
2. Пошуки виходу з економічної кризи: разом чи окремо?.....	204
3. Становлення державних структур: як поділити владу?.....	213
4. Проблема територіальної єдності: чи є ліки від «вірусу сепаратизму»?	221
5. Приватизація та роздержавлення: «наша дивна революція»	227

6. Референдум та вибори Президента України: останні крапки над «і».....	242
--	-----

РОЗДІЛ 3.

БІЛОВЕЗЬКА ПУЩА: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

1. Міф 1: підготовлена спонтанність.....	258
2. Міф 2: три слов'янські богатирі.....	267
3. Міф 3: сила права чи право сили?.....	271
4. «Біловезький феномен»: що це було?.....	276
5. Луна Віскулів в Україні: неоднозначність та багатовекторність оцінок.....	281
6. Утворення СНД: крах СРСР.....	286

РОЗДІЛ 4.

УМОВИ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗГОРТАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

1. Геополітичне становище: між Заходом і Сходом.....	298
2. Природно-ресурсний потенціал: парадокси незбалансованості.....	304
3. Національна ментальність: амплітуда двоїстості.....	309
4. Модернізації навздогін: суперечливі наслідки.....	314
5. Радянська спадщина, або багаті теж плачуть.....	315
Висновки.....	324
Витяги з інтерв'ю Данила Яневського для проекту «ТАЄМНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ».....	328
ДОКУМЕНТИ.....	375